

ВИХОР В СУЧАСНІЙ ДЕМОНОЛОГІЇ УКРАЇНЦІВ

В статті досліджується образ вихору як окремої демонічної істоти в системі демонології українців. Автор простежує зв'язок вихору з іншими міфологічними персонажами – чортом, відьмою, померлими нехрещеними дітьми, самогубцею, повітрулею, домовиком. На основі польових матеріалів, зібраних автором, аналізуються сучасні народні вірування у вихор в порівнянні з традиційними.

Ключові слова: вихор, демонічна істота, чорт, перехрестя, ковтун, закрутка, вірування.

Негативні природні явища, що часто спричинювали сильні збитки людям і господарству – посуха, буря, вихор, гроза з градом і блискавками тощо – в свідомості людей традиційного суспільства пов'язувалися із діями надприродних сил, переважно демонічних. Як підкреслює А.А.Плотнікова, метафоричне співвіднесення атмосферних і небесних явищ з діями демонічних персонажів обумовлене загалом спостереженнями за самим природними феноменами – тобто, вихор, смерч викликає вірування про весілля (танець) чортів чи відьом. З іншого ж боку, існує ряд характерних дій міфологічних персонажів, що пов'язані з негативними (незвичайними) природними явищами: крутіння, вертіння, виття, плач, свист, видування повітря тощо¹. Часто природні явища прямо ототожнювалися із демонічними істотами. Власне, вихор в українських народних віруваннях виступає як одна з багаточисельних іпостасей чорта (нечистого духу).

Уявлення, пов'язані із явищем вихору, в умовах сучасності частково зберігають свою традиційність*. Хоча, сьогодні вже нечасто зустрічається пряме ототожнення вихору з чортом, чи іншою істотою світу надприродних сил. Ще донедавна з вихором пов'язувалися певні заборони та перестороги, що стосувалися предметів реального світу, які люди використовували у своєму повсякденні. Так, ще на початку 90-х рр. ХХ ст. в різних регіонах України було зафіксовано заборону шити з полотна, яке обвіяв вихор². Вважалося, що після використання полотна, закрученого вихором, людина буде хворіти, або навіть зійде з розуму³. Як вказує О.Боряк, з тканиною пов'язувалось уявлення про здоров'я і самопочуття людини. Коли ж полотно закручувалось вихором, у ньому відбувалась трансформація, після чого воно втрачало свої позитивні для людини властивості. Ця зміна полягала у тому, що полотно, закрутившись, і будучи піднятим вихором угору, залишало "свій" світ і вступало у взаємодію з "іншим", ворожим людині світом⁴. Іноді таке полотно використовувалось у поховальній обрядовості – їм оббивали труну зсередини, на ньому опускали її в могилу⁵. Тобто, річ вертали в "той" світ, оскільки після контакту з вихором вона була вже непридатною для використання в "цьому", людському світі. Однак, згодом, близько кінця ХІХ ст. в умовах зростання зубожіння селянства, люди, попри уявлення про шкоду, яке може спричинити обвіяне вихором полотно, не могли дозволити собі не використовувати його в господарстві. Так, його продавали, або золили, полоскали і шили з нього сорочки⁶. Зазначимо, що сьогодні про перестороги, пов'язані з закрученим чи обвіяним вихором полотном пам'ятають переважно люди 80 – 90 річного віку.

Подібні до полотна трансформації – тобто, перехід речі із світу людей до світу надприродних сил через контакт із вихором, відбуваються, як вважається і досі, з деревом, що вирвав із корінням сильний вітер. Таке дерево українці називають "виворіт" або "вітролом"⁷. "Виво-

* В основі даної статті – польові матеріали, зібрані автором під час комплексних історико-етнографічних експедицій в Сарненському, Дубровицькому та Володимирецькому районах Рівненської обл., організованих Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф при МНС України у 2008 – 2009 роках. Крім того, використовуються матеріали, зібрані нами у Теофіпільському р-ні Хмельницької обл. у серпні 2009 р.

ріт" традиційно вважався грішним, чортовим деревом в силу обставин своєї загибелі – під час бурі або вихору його виривало з корінням із землі, і вірили, що це робив чорт⁸. Сьогодні зберігається негласне табу на використання такого дерева у будівництві чи господарстві: *"віворот шо виверне як бура така да виверне кориння, тако дерево звалить, то його не можна брати"*⁹. Крім того, кажуть, що в лісі не слід переступати через таке дерево, інакше можна заблукати. Проте люди не пов'язують "виворит" з "нечистою силою" та "тим" світом.

Сьогодні більшість людей бояться вихору абсолютно природно – як сильного прояву стихії, що може потягнути за собою страшні руйнування, і не бачать в ньому чогось надприродного: *"Став віти, то такий віхор... шо як він тако як начав крутити, то з става всю воду викрутив, а як затаскав на колгоспний тік, то там контора була, то він тако зняв ти вікна і столи там поперекидав... то з става всю воду десь витягнуло воно... такий віхор був"*¹⁰; *"як узявс такий віхор, то й трактора підняв догори"*¹¹. Часто люди кажуть, що вихор "то недобре дуже"¹², не пояснюючи чому вони так вважають. Переважна більшість інформаторів (вікова категорія приблизно до 75 років) з Рівненщини пояснює цю "недобрість" тим, що людина, яку обвіє вихор, починає хворіти. Відзначимо, що люди загалом не вважають хвороби, викликані тим, що людина потрапила у вихор, результатом дій демонічних сил. Наприклад, на питання чи може хтось наслати вихор, або хворобу, ми отримували подібні відповіді: *"ну, може, насилає його хто, я такого не знаю... але ж вони самі по собі створюються ті вихри..."; "ето од природи він пудвій"* (відповідно, с. Стрільськ Сарненського р-ну і с. Будимля Дубровицького р-ну)¹³. Хоча, для лікування таких хвороб "від вітру" використовуються ірраціональні знання і звичайні люди звертаються до людей "знаючих". Так, в с. Стрільськ ми записали наступну розповідь: *"то вихор, то скрутить, то ж то той самий вихор, той самий сквозняк, той самий... підвій... а таки підвій, що людину скрутить, шо людина може і й опухнуть... і жить до вмирання, підвій. А є люди такі, шо перешепче... переговорит, і воно, і людина одужує... моя ньо сестра... вона так була заболіла, шо опухла, по сами, не вам кажучи, пояс, уже опухла... да гето і людина як сказали ми в того, да я переговорила юй, да й стала моя сестра одтухать... й одпухла, і зараз ще живе. А то вже доходило до вмирання, шо опух йшов, йшов, да йшов би, до серця... і вмерла б. А то переговорила людина, перемолілася, і воно одейшло, і ще живе"*¹⁴. Інформатори вказують на те, що після перебування у вихорі, в людини скручує руки, ноги, спину¹⁵ і вона може залишитися калікою¹⁶. Крім того, людина "опухає" і особливо помітно це проявляється на обличчі¹⁷. При цьому, люди не ототожнюють вихор із демонічними ворожими людині істотами.

Незважаючи на прагматизацію сучасного світу, в умовах якого люди стають більш раціональними, віра в містичне, надприродне залишається невід'ємною частиною їхнього життя. І хоча вихор сьогодні сприймається як суто природне явище, що тягне за собою негативні наслідки, для переважної більшості людей старшого покоління (від 70 до 90 років) він залишається пов'язаним із "тим" світом та демонічними істотами.

Так, існують як раціональні пояснення хвороб, що виникли в результаті того, що людина потрапила у вихор (підвіє, протягне, надує вітром тощо), так і ірраціональні. Зокрема, сьогодні у названому регіоні побутує вірування у те, що вихор несе в собі зло, хвороби, "відроблену" порчу. Зокрема, в с. Кричильськ Сарненського р-ну Рівненської обл. ми зафіксували думку, що відьма насилає на людину порчу, шептуха це відробляє, і відроблене кидає на вітер. Потрапивши у такий вихор, людина починає хворіти, може на довгий час втрачати свідомість: *"як її закрутіло, і вона впала, то вона дєс неділі без сознания лежала ... Вопще, каже, недвижима ніяка була... ото як відьмі роблят, а вже друга людина як от одробляє, вона так як на вітьор посилає, і відно воно те з ветром летіло й її целіло"*¹⁸. Кажуть, що відьма, коли купає свою дитину, спеціально зливає воду після купелі на перехрестя – щоб хтось підхопив із вітром¹⁹. Взагалі подібні вірування є типовими для Полісся. Зокрема, в цьому регіоні вважалося, що на перехрестя треба виносити всі незвичайні речі, знайдені біля хати і на обійсті – зав'язані вузлики, яйця, волосся тощо, бо вірили, що це намовлені відьмами предмети порчі²⁰. Такі вірування не втрачають своє сили і сьогодні. Зокрема, в с. Немовичі Сарненського р-ну Рівненської обл. ми записали, що *"зверткі... шо вони (відьми – Ю.Б.) збирали, чі коси, чі які голки там у цьому о з тимі косима... чі яйце яке хто подкіне, то зробляне, то вже його виносять на перехрестя"*²¹.

Вірування в те, що вихор – це чорт, або у вихорі всередині сидить чорт було широко розповсюдженим по всій території України, а в деяких місцевостях (наприклад, на Поліссі) не втрачає своєї сили і сьогодні. Так, в Холмщині та Підляшші побутувало вірування в те, що чорт може бути вихором, який зриває покрівлі з будівель²². Ототожнення вихору з чортом сьогодні характерне для багатьох західноукраїнських регіонів, зокрема, для Львівщини. Так, коли летить вітер і крутить пил, там кажуть: "дідько сі жени"²³. На Тернопільщині вважається, що як здійснюється сильний вихор – чорт крутить²⁴. Подібні вірування фіксуються сьогодні і в білорусів. Вони вірять, що вихор буває тоді, коли чорти бушують²⁵. На Рівненщині, зокрема в с. Смородськ Дубровицького р-ну, нами було зафіксовано, що "віхроч" – це коли "гуляють етиє нечїста сіла... колїсь у нас казалі черті"²⁶. Однак, в обстежених нами місцевостях більш поширеним є досить аморфне визначення вихору – вважається, що його здійснює "нечїста сила", або що вихор є "нечїстою силою": "вихор то то нечїста сила"²⁷, "той вїхор не од Бога", "...то злий дух уже грає"²⁸; "нечїста сіла гуляє... да й вїхор"²⁹ тощо.

Вихор українці ще називали "чортовим весіллям"³⁰. Розуміння вихору як весілля демонічних істот було досить поширеним³¹. Так, у поліщуків побутувало вірування, що як здійснюється вихор – то злий дух одружується³². На Житомирщині ще зустрічається уявлення про те, що вихор здійснюється тоді, коли "злий дух жениться"³³. О.Б.Страхов вважає, що весілля – як метафора в застосуванні до вихору не є початковою, вона є розвиток висхідного мотиву танцю ("пляски")³⁴. Дійсно, в українців існували уявлення про те, що вихор – це чортова пляска, і як побачиш таке, то треба хрестити його³⁵. За О.Б.Страховим, вихор – у висхідній точці загальноєвропейського народно-християнського вірування – це танець дочки царя Ірода – Іродіади, яку покарали за смерть Іоана Хрестителя, позбавивши вічного спокою та пристановища. Дослідник вважає, що саме її замінюють в повір'ях про вихор словесними метафорами, якими його описують – Іродом, чортом, відьмою³⁶. Це доволі дискусійне твердження, але воно має рацію, адже в демонології багатьох народів вихор досить часто виступає демоном жіночої статі. Так, наприклад, в Словаччині побутувало вірування, що вихор утворюють відьми, коли танцюють³⁷. У болгар вихор пов'язаний із танцем самовіл (самодів). Вважалося, що ці жіночі істоти народжуються у вихорі, мають його вигляд і танцюють у ньому³⁸. В українців Східної Словаччини вважалося, що параліч спричинює демонічна істота "вітерниця", яка перетворювалася на вітер, що крутився на одному місці. Та частина людського тіла, яку обвіяв такий вітер, паралізувалася³⁹. У міфології українців Карпат відомі такі персонажі як повітрулі (вітряниці), які мають подвійну природу. З одного боку, вони виступають у ролі атмосферних демонів – вірять, що вони танцюють у повітрі, утворюючи вихори⁴⁰. З іншого вони входять в один семантичний ряд із такими демонічними істотами, як мавки і належать до "нечїстих", "заложних" небіжчиків. Вони: а) мають подібну до мавки зовнішність – спереду виглядають як молоді гарні дівчата з довгим волоссям, а ззаду не мають спини і всі нутроці у них відкриті; б) заманюють та зваблюють чоловіків, часто до смерті⁴¹; в) можуть ссати людей і тоді вони марніють і вмирають⁴². Ці ознаки свідчать про їх хтонічну сутність мерців, які вмерли не своєю смертю.

Важливо підкреслити, що в українських народних віруваннях подібні небіжчики (наприклад, самогубці, упирі) часто виступали причиною порушення погодної рівноваги і взагалі були тісно пов'язані із стихіями. Так, згідно із карпатськими повір'ями, на гору Чорногору злітаються душі самогубць і там, під наглядом чортів, кують град і в хмарах розносять його по світу⁴³. Українці вірили, що вихор може здійснитися тоді, коли помер самогубця⁴⁴. Вважалося, що можна дізнатися, коли хтось вішається, бо тоді здійснюється велика буря⁴⁵. Дослідник О.Б.Страхов доводить, що в архетипі вірування – вішальник як причина бурі (і будь-який самогубця також) стоїть Іуда. Пояснює це дослідник християнськими віруваннями, за якими першою людиною на світі, яка повісилася, був Іуда Іскаріот⁴⁶. Це твердження не позбавлене певного підґрунтя. Варто згадати, що чорта в народі (зокрема, це було характерно для Гуцульщини) часто називали ще Юдою⁴⁷, уникаючи вголос називати власне слово "чорт". Н.Хобзей зазначає, що слово "юда" відоме і іншим слов'янським мовам, зокрема, у болгар юдою називають злу міфічну істоту жіночої статі, яка живе в горах і носить вихором в повітрі⁴⁸, а у македонців юда – це міфічна істота, уособлення вихору, урагану⁴⁹. Крім того, народні вирази поляків на позначення вихору яскраво свідчать про генетичний зв'язок вихору із демонічним танцем та самогубцями: "diabły tańcuja, bo się ktoś powiesił", "wiesielec tańcuje"⁵⁰.

Вірять, що вихор може раптово схоплюватись саме на цвинтарі. Так, в с. Селець Дубровицького р-ну Рівненської обл. ми зафіксували наступну розповідь від двох жінок, що живуть біля цвинтаря: *"...в пол-третього всігдa вилітає з кладбища вихор... він вилітає той вихор з кладбища, і він гуде тако: у-у-у-у-у, так гуде, гуде, гуде, крутіт, і десь він летіт дальше знов, ето тоже, тоже дуже ужасно"*⁶¹. Раніше вважалося, що вихор може ночувати на могилі самогубці⁶². І тепер люди похилого віку продовжують прямо пов'язувати самогубцю, а особливо вішалника, із вихором. Так, в с. Селець нам розповіли, що одразу після похорону вішалника зірвався вихор, і крутився над їдальнею, де був поминальний обід: *"один чоловік старий, замість того, щоб умерти своєю смертю, що зробив, він... повісився... колові їли по йому, обід жалобни, як обично, зібралася родня, поховали гарно, тихо, все равно, родня ж ховає, хоть і повісиця людина, то вихор як зірвався, із етого... із етой, із столової, вилетів і тут як крутіт"*⁶³.

Частими є згадки про те, що під час похорону "знахоря" (в даному конкретному випадку, це був чоловік, що "робив" і "одробляв", тобто, потенційний "нечистий" небіжчик) здіймалася сильна буря, яка стихала тільки тоді, коли труна була вже захищеною: *"Але ж но як помирав, то вже я памятаю, шо в селі таке робилосо, таке, така бура була, ніде не, а в нашом селі таке, як село поперевернуло, криші зірвало, а так як захоронілі, всьо, стіхло, всьо, як нічого не бувало"*⁶⁴.

Духи немовлят, так само, як і духи дорослих "нечистих" небіжчиків вважалися надзвичайно шкідливими та небезпечними для живих людей. В народних віруваннях вони так само були пов'язані із стихійними природними явищами. Причиною перетворення померлих немовлят на демонів вважалася неможливість переходу їх душ до загробного світу⁶⁵. Душі нехрещених дітей не могли перейти до "іншого" світу тому, що вони не отримали при своєму короткому житті статус повноцінної людини (вони не були охрещені – і, відповідно, не отримали імені, не вміли говорити, ходити, харчуватися звичайною для людини їжею)⁶⁶. До того ж, до самого хрещення дитина вважалась "нечистою"⁶⁷. Цим же пояснювалася і заборона ховати померлих немовлят на цвинтарі – вважалося, що вони не могли подібно до інших небіжчиків перейти назавжди на той світ, тому, будучи похованими, провокували порушення погодної рівноваги (стихійні лиха, повені, град тощо)⁶⁸.

Вважалося, що діти, які померли нехрещеними, знаходяться між хмарами і небом⁶⁹. Так, згідно з болгарськими народними віруваннями, душі нехрещених немовлят блукають в хмарах по небу, створюючи сильні вітри та бурі⁶⁰. Українці вірили, що вони літають сім років і кричать: "Хресту!", просять жалібно, щоб їх охрестили. Якщо хтось почує голос такого потерчати і охрестить його, кинувши йому шматочок хустки на крижму та сказавши формулу "Охрещується раб Божий...", то воно стає янголом. Якщо ж цього не відбувалося, потерча після семи років ставало нечистим духом, літало і робило людям шкоду. Іноді вони з'являлися у постаті лелеки, чи сороки, хоча, могли бути і у вигляді привидів та потвор, що верещать уночі⁶¹. Схожі вірування були зафіксовані нами в с. Гальчинці Теофіпільського р-ну Хмельницької обл. Померлих нехрещених дітей там ховають на спільному цвинтарі, покропивши свяченою водою. Однак, по ним не можна служити в церкві сім років з дня смерті. Можливо, це певною мірою пов'язано із традиційними віруваннями. Адже в обох випадках душа нехрещеного немовляти в цей семирічний період є неприкаяною і знаходиться між двома світами. В с. Гальчинці люди вірять, що ці дітки ("потерчата") *"хреста просять... такі ж є ті потерчата... то бі літають тиє кричать як то: хреста, хреста! Воно так получаєца, як пташечка та як то вимовляє: хреста. То треба соломинку де, чи травичку взяла собі зробила хрестика, перезв'язала і кинула їй"*⁶². Вважається, що потерчата можуть збивати людей з дороги, лякати, "водити" їх⁶³.

Як відомо, частіше за все "водить" людину в "нечистих", "чужих" місцях – в тому числі на перетині кількох доріг. Перехрестя в міфологічній традиції багатьох народів осмислюються не лише як "чужий" (отже, ворожий) простір, але і як канал зв'язку, через який відбуваються контакти з міфологічними персонажами, наведення порчі, видалення із світу людей демонічних істот, хвороб, небезпечних предметів тощо⁶⁴. Примітно, що в деяких регіонах України, зокрема, на Поліссі вірили, що вихор вночі перебуває на перехресних дорогах⁶⁵. Вище ми зупинялися на тому, що відьми зливають на перехрестя воду з купелі своїх дітей, або шепту-

хи, вилікувавши людину, кидають відшептане зло на вітер, який здіймається саме на "розходні" дорогах. Варто згадати, що колись на перехресті ховали самогубць⁶⁶. Сьогодні їх уже ховають на спільному цвинтарі, чим викликають обурення у людей похилого віку. Проте, подекуди вішалників все ж ховають "за оградкою" – тобто, біля цвинтаря, але поза його огорожею, або навіть "на границі" – на дорозі між двома селами⁶⁷.

З перехрестям, крім семантики схрещування, пов'язана і семантика закручування (вертіння)⁶⁸. Варто згадати, що саме на перехрестя люди виносили і викидали вузол з порчею, знайдений біля оселі. Крім того, "закрутки" ("завітки"), зроблені в житі відьмами, люди, що "одроблювали", спалювали теж на перехресті⁶⁹. І сьогодні люди йдучи через перехрестя вважають за потрібне перехреститися, або навіть перехрестити саму дорогу – на чотири боки, щоб забезпечити себе від зустрічі з чимось "нечистим"⁷⁰, зокрема, з вихором.

В традиційному суспільстві існували різноманітні способи захисту від вихору та предмети, які наділялися захисними функціями. Найпоширенішим апотропеєм був ніж. Так, на Півдні України вважалося, що треба кидати ніж, сокиру, чи вила прямо в вихор. Розповідали випадки, що після цього вихор розсіювався, і показувався чорт з ножом у ребрах⁷¹. На Харківщині існувало схоже вірування, що в вихор із пилу, який здіймається на дорозі треба кинути ніж, тоді пил осідає і можна побачити чорта у крові⁷². Подібно до українців, словаки вірили, що треба кинути ножом у вихор – тоді можна поранити танцюючих у ньому відьом і побачити їх⁷³. Тобто, залізо слугує своєрідним проявником демона, роблячи невидиме видимим. Фактично інфернальна істота із "того" світу завдяки взаємодії із залізом потрапляє в людський, "цей" світ, стаючи вразливою. Як відомо, залізо в традиційних народних віруваннях має апотропейну функцію і слугує універсальним оберегом людей і худоби від нечистої сили, змії і хижаків⁷⁴. Є.Є.Левкієвська вказує, що такі властивості цього металу як твердість, міцність, здатність протистояти ударам використовуються для того, щоб перенести їх на об'єкт, який охороняється, тим самим передавши йому властивість протидіяти злу⁷⁵.

Сьогодні інформатори вказують на те, що будь-який контакт із вихором призведе до того, що людину може скрутити – не можна плювати, кричати на нього, щось кидати у вихор, показувати йому дулю. Треба виключно хреститися: *"перехреститися треба і тобі нічого не пошкоди, а як будеш на його сваритися, плювати, то тебе геть так ослабієш... що лікарі не дадуть ради"*⁷⁶. Також часто говорять, що треба перехрестити сам вихор: *"Перехрестіть треба... отако на його Отця і Сина і Святого Духа, амінь, і тако тобі, і вун пролетіт, не зачіпит"* (с. Залужжя Дубровицького р-ну)⁷⁷. На Поліссі вірили, що побачивши вихор треба падати до землі – вважалося, що вихор нічого не вдіє людині, якщо та лежить на землі⁷⁸. Такі вірування характерні для цього регіону і сьогодні. В більшості обстежених сіл інформатори казали, що треба "припадати до землі"⁷⁹. Іноді респонденти кажуть, що треба нагинатися: *"як віхор почне крутитца, то треба нагинаца"* (с. Немовичі Сарненського р-ну)⁸⁰. Нахилившись, людина все одно стає ближчою до землі. Тобто, земля наділяється захисними функціями й ознаками святості і чистоти.

Також до вихору або до конкретної істоти, яка, за народними віруваннями, мала б знаходитись у вихорі, зверталися особисто. Так, наприклад, на Закарпатті до повітрень (вітряниць) у вихорі і сьогодні можуть звертатися так: *"Красни, красни, ви собі гуляйте, а мені спокій дайте"*⁸¹. Схожі за сенсом звертання побутували раніше у поляків: *"Wiatereczku kochany, leć tam, gdzie złe rany"*⁸². Подібні звернення напевно мали на меті втихомирити, задобрити стихію, викликану "нечистою силою". Одноразово на Поліссі (с. Стрільськ Сарненського р-ну Рівненської обл.) нами була зафіксована цікава інформація як позбутися вихору шляхом особистого звернення до нього. Якщо потрапляєш у вихор, треба до нього звернутися і сказати: *"Гаврилко, йди бочечком, іди бочечком"*⁸³ і тоді людині нічого не зробиться. Можливо, це свідчить якраз про ототожнення вихору з чортом і збереження традиційних поглядів на його походження і сутність. Адже в традиційному суспільстві назва "чорт" ("диявол") була табуованою і на позначення цієї істоти вживалися різноманітні евфемізми – зокрема, "той", "нечистий", або особові імена. Робилося це із запобіжною метою – щоб не прикликати до себе злого духу⁸⁴. Бачимо, що певні традиційні психологічні установки та коди зберігають свою силу і зараз. Фактично, носії традиції, незалежно від ступеня впливу урбанізованої культури, вміщують себе в міфологізований простір, орієнтований на архетипову модель світу, тобто,

на міфо-ритуальний сценарій. Призначення людини вбачається у правильному програнні сценарію⁸⁵. І навіть в сьгоднішніх умовах глобалізації, старі люди в сільському соціумі продовжують здійснювати те, що робили їх попередники, часто не замислюючись над сенсом певних дій. Вживання різного роду евфемізмів на позначення чужої, "нечистої" сили – лише невелика частина певних "кодів" у свідомості носіїв традиції. В цьому ключі варто згадати, що подібні замітники справжнього імені тієї чи іншої демонічної істоти вживаються сьогодні в різних регіонах України. Так, зокрема, на Бойківщині домовика-годованця можуть називати "бідою" і "Федьом"⁸⁶. Зазначимо, що ми не раз фіксували пряме ототожнення домовика із чортом. Так, в с. Гальчинці Теофіпільського р-ну Хмельницького обл. люди вірять, що домовик – це чорт, якого погані люди можуть собі виростити, "зносок"⁸⁷. Крім того, домовик може "водити" людину: *"а воно воде мене... круте... мною. То то домовик, кажут, так робит"*⁸⁸. Власне, домовик "водячи" людину, крутить нею, як крутить вихор. Отже, він генетично споріднений із вихором.

Вище зазначалося, що для уявлень, пов'язаних з вихором, характерна семантика кручення, вертіння, як магічних дій, що мають нечисту, демонічну природу. За цією ознакою Є.Є.Левкієвська ставить вихор в один семантичний ряд із закрутою і ковтуном⁸⁹. В цьому ключі вважаємо за потрібне виділити свідчення однієї нашої респондентки з с. Тинне Сарненського р-ну. На наше питання чи не робив хтось завитки в житі, вона почала розповідати нам про вітер, який "крутить" і "може скрутить людину". А потім сказала, що скрутити людину могло і тоді, коли вона вижне жито, закручене відьмами: *"ведьми робили, було гінше в житі закрутить, то як ти його вижнеш, то може скрутить тебе"*⁹⁰. По суті симптоми у людини, яка вижала "закрутку" і у людини, яка потрапила під вихор, однакові. В людини, що не помітить "закручане жито" і вижне "закрутку", "позагінає ноги, покорчіт" і вона може померти, якщо хтось знаючий її не полікує⁹¹. У віруваннях, пов'язаних із закрутою, теж має місце символіка вузла – *"закручене таке... жменя жита... тево, як зав'язане так"*⁹². Побіжно зазначимо, що вузол в міфології різних народів був пов'язаний із вітром. Так, наприклад, шотландські рибалки вірили, що особливе використання вузлів може допомагати управляти вітрами⁹³. Білоруси навіть використовували термін "зав'язати вітер". Вважалося, що мірошник з вітряка повинен був вміти "запречь ветер"⁹⁴. Для опису ковтуна на голові у людини інформатори можуть використовувати ту ж термінологію, що і для опису "закрутки": *"Саме по собі стало там зліпаца, зліпаца стало в закрут, і такій став колтун, що вже не можна не розчесать нічого"*⁹⁵. Варто наголосити на тому, що ковтун, як і "закрутку" зазвичай спалювали, щоб знешкодити саме на перехресті⁹⁶.

Принадібно зазначимо, що ковтун в результаті дій "нечистої сили" може бути не лише в людей, а і у коня: *"такеби ковтун у коси геть позліпаються тиє, тая грива, геть позліпаюца"*⁹⁷. Інформатор розповіла нам, що такі самі ковтуни були і в людей. Ці ковтуни – у коней і в людей не можна було розплітати і відрізувати – тільки "каменем треба одсікати". Більше того, цю операцію робив один чоловік, який "знав", як це робити.

На Рівненщині респонденти зазвичай кажуть, що гриви коням заплітає ласка ("ласіца"), ласіца, або ластівка. Свого часу В.Галайчук у с. Тинне Сарненського Рівненської обл. зафіксував рідкісне твердження, що вихор заплітає коням гриви, що слово "домовик" колись не казали, але це те ж саме, що і "виіхор". Таку гриву не можна було розплітати, бо кінь міг осліпнути⁹⁸. Подібне вірування – тільки стосовно людини – було зафіксовано нами в с. Мульчиці Володимирецького р-ну. У нашої інформаторки в дитинстві зробився ковтун, який мати необачно зрізала: *"мати як одрізала, то я не стала бачити, вже бельмо робилося на тому оці"*⁹⁹. В тому ж с. Тинне В.Галайчук зафіксував, що гриви коням заплітає чорт¹⁰⁰. Ми записали таке вірування на Хмельниччині: *"мені, каже заплів чорт гриви коням"*. Більше того, чортом там називають і домовика, якого погані люди собі вирощують із "зноска" – недосформованого курячого яйця, і вихор¹⁰¹. В.Галайчук приходять до висновку, що існує логічний зв'язок між домовиком, зносом і вихором, а саме: домовик є корелятом годованця, а останній може походити не лише з недоношених яєць, а й з недоношених або померлих нехрещеними дітей. Душі таких дітей часто втілюються у вихор, а вихор тут ототожнено з домовиком¹⁰². Зважаючи на наші польові матеріали і проведений аналіз, з цим важко не погодитися.

Таким чином, місце вихору в системі міфологічних вірувань та уявлень українців можна

представити у вигляді такого семантичного ряду: вихор – нечистий покійник (самогубця, нехрещена дитина) – чорт – домовик – заплітання гриви – ковтун – закрутка – відьма – вузол з "поробленим" – хвороба – перехрестя – поховання самогубці (відьми, знахаря) – вихор. Зазначимо, що ми лише побіжно торкнулися зв'язку вихору із рядом таких дій, як крутіння, вертіння, заплітання, зав'язування, закручування та, відповідно із такими явищами як кручене полотно, вирване з корінням дерево, закрутка, ковтун, вузол. Подальші ж дослідження у цій сфері мають пролити більше світла на генезис цих явищ, їх взаємний зв'язок та місце в народній міфології українців.

Підсумовуючи, зазначимо, що традиційна, демонологічна основа образу вихору в народних віруваннях залишилися стійкою. Хочемо, однак, підкреслити, що на надприродну сторону вихору та його демонічні якості сьогодні звертають увагу знову ж таки переважно люди похилого віку. Вони *вірять* в те, що вихор є демоном. Для молодих людей вихор – це природна сильна стихія, що спричиняє значні руйнування і збитки, проте не інфернальна істота чи ряд таких істот.

¹ Плотникова А.А. Мифология атмосферных и небесных явлений у балканских славян // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. – М., 2000. – С. 243 – 244.

² Наукові архівні фонди рукописних матеріалів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського (далі – ІМФЕ). – Ф. 14 – 5. – Од. зб. 512. – Арк. 316.

³ Боряк О. Тацтво в обрядах та віруваннях українців (середина XIX – початок XX ст.). – К., 1997. – С. 116 – 117.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 117.

⁶ Там само. – С. 118.

⁷ Левкиевская Е.Е. Выворотень // Славянские древности. – М., 1995. – Т. 1. – А – Г. – С. 467.

⁸ Там само.

⁹ Зап. автором 5.08.09 в с. Зелене Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Русіної Євдокії Трохимівни, 1936 р.н.

¹⁰ Зап. автором 15.08.09 в с. Гальчинці Теофіпільського р-ну Хмельницької обл. від Линюк Марії Яківни, 1940 р.н.

¹¹ Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – ДНЦЗКСТК). – Ф. Сарни 2008. – Од. зб. Буйських-4. – Арк. 8.

¹² Там само. – Од. зб. Буйських-2. – Арк. 41.

¹³ Там само. – Од. зб. Буйських-16. – Арк. 11.

¹⁴ Там само. – Од. зб. Буйських-2. – Арк. 52.

¹⁵ Там само. – Арк. 30 – 31.

¹⁶ Там само. – Арк. 48.

¹⁷ Там само. – Од. зб. Буйських-16. – Арк. 11.

¹⁸ Там само. – Од. зб. Буйських-4. – Арк. 22.

¹⁹ Зап. автором в с. Сварині Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Юрчук Олени Євтухівни 1935 р.н.

²⁰ Плотникова А.А. Перекресток и распутье в народной культуре Полесья // Живая Старина (далі – ЖС). – 2002. – № 4. – С. 5.

²¹ ДНЦЗКСТК. – Ф. Сарни 2008. – Од. зб. Буйських-12. – Арк. 21.

²² Конєва Я. Хтонічний світ холмщаків та підляшуків // Холмщина і Підляшшя. За ред В.К.Борисенко. – К., 1997. – С. 312.

²³ ІМФЕ – Ф. 14 – 3. – Од. зб. 96. – Арк. 74.

²⁴ Там само – Ф. 14. – 5. – Од. зб. 512. – Арк. 176.

²⁵ Народная міфалогія Гомельшчыны: фальклорна-этнаграфічны зборнік: [укладанне, сістэматызацыя, тэксталагічная праця, уступны артыкул, рэдагаваньня І. Ф. Штэйнер, В. С. Новак]. – Гомель, 2003. – С. 193.

²⁶ ДНЦЗКСТК. – Ф. Сарни 2008. – Од. зб. Буйських-13. – Арк. 23.

- ²⁷ Там само. – Од. зб. Буйських-2. – Арк. 10.
- ²⁸ Там само. – Од. зб. Буйських-4. – Арк. 8.
- ²⁹ Там само. – Од. зб. Буйських-15. – Арк. 15.
- ³⁰ Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // Киевская Старина (далі – КС). – 1890. – № 1. – С. 72.
- ³¹ Страхов А.Б. Ночь перед Рождеством: народное христианство и рождественская обрядность на Западе и у славян. – Cambridge, Massachusetts: Paleoslavica, 2003. – С. 228.
- ³² Колодюк І. Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть ХХ – початок ХХІ ст.). – К., 2006. – С. 81.
- ³³ Науковий архів кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі – КЕК). – Ф. 4. – П. 4. – Од. зб. 89. – Арк. 16.
- ³⁴ Страхов А.Б. Вказ. праця. – С. 228.
- ³⁵ Чубинський П. Праці етнографічно-статистичної експедиції в західно-руський край у 7 т. – Донецьк, 2008. – Т. 1. – 2008. – С. 105.
- ³⁶ Страхов А.Б. Вказ. праця – С. 229.
- ³⁷ Вархол Н. Жінка-демон у народному повір'ї українців Східної Словаччини // Пам'ятки України. – 1992. – № 1. – С. 122.
- ³⁸ Плотникова А.А. Вказ. праця. – С. 248.
- ³⁹ Вархол Н. Вказ. праця. – С. 121.
- ⁴⁰ Левкиевская Е.Е. "Там, на Черногоре, есть нявское молоко..." (Женские демоны в карпатской мифологии) // ЖС. – 1996. – № 1. – С. 8.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Гнатюк В. Нарис української міфології. – Львів, 2000. – С. 128 – 129.
- ⁴³ Левкиевская Е.Е. Вказ. праця. – С. 8.
- ⁴⁴ Чубинський П. Вказ. праця. – С. 105.
- ⁴⁵ Гнатюк В. Вказ. праця. – С. 220.
- ⁴⁶ Страхов А.Б. Вказ. праця. – С. 239.
- ⁴⁷ Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. – Львів, 2002. – С. 194.
- ⁴⁸ Там само. – С. 195.
- ⁴⁹ Там само. – С. 196.
- ⁵⁰ Baranowski B. W kręgu wierzeń i wilkołaków. – Łódź, 1981. – S. 128.
- ⁵¹ ДНЦЗКСТК. – Ф. Сарни 2008. – Од. зб. Буйських-14. – Арк. 9.
- ⁵² Левкиевская Е.Е. Вихрь // Славянские древности. – М., 1995. – Т. 1. – А – Г. – С. 380.
- ⁵³ ДНЦЗКСТК. – Ф. Сарни 2008. – Од. зб. Буйських-14. – Арк. 10.
- ⁵⁴ Там само. – Од. зб. Буйських-9. – Арк. 12
- ⁵⁵ Виноградова Л.Н. Народные представления о происхождении нечистой силы: демонологизация умерших // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. – М., 2000. – С. 36.
- ⁵⁶ Її ж. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. – М., 2000. – С. 78.
- ⁵⁷ Щербак І. Давній український обряд тих, хто помер у "невижитому віці" // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 5 – 6. – С. 110.
- ⁵⁸ Виноградова Л.Н. Вказ. праця. – С. 36.
- ⁵⁹ Страхов А.Б. Вказ. праця. – С. 247.
- ⁶⁰ Плотникова А.А. Вказ. праця. – С. 249.
- ⁶¹ Гнатюк В. Вказ. праця. – С. 134.
- ⁶² Зап. автором 15.08.09. в с. Гальчинці Теофіпільського р-ну Хмельницької обл. від Гринчук Ганни Якимівни, 1940 р.н. (походить с. Улянове Теофіпільського р-ну Хмельницької обл.).
- ⁶³ Зап. автором 15.08.09. в с. Гальчинці Теофіпільського р-ну Хмельницької обл. від Чиж Ганни Григорівни, 1923 р.н.
- ⁶⁴ Плотникова А.А. Вказ. праця. – С. 4
- ⁶⁵ Колодюк І. Вказ. праця. – С. 82.
- ⁶⁶ Левицкій О. Старинныя воззрения на самоубийство и отголосок их в народных обычаях Южной Руси // КС. – 1891. – № 12. – С. 358.

- ⁶⁷ Зап. автором в с. Зелене Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Дяк Софії Сергіївни, 1940 р.н.
- ⁶⁸ Плотникова А.А. Вказ. праця. – С. 5.
- ⁶⁹ Там само.
- ⁷⁰ Зап. автором 15.08.09 в с. Гальчинці Теофіпільського р-ну Хмельницької обл. від Линюк Марії Яківни, 1926 р.н.
- ⁷¹ Новицкий Я.П. Духовный мир в представлении малорусского народа. Сказания, суеверия и верования, собранные в Екатеринославщине. – Екатеринослав, 1912. – С. 5.
- ⁷² Чубинський П. Вказ. праця. – С. 105.
- ⁷³ Вархол Н. Вказ. праця. – С. 122.
- ⁷⁴ Левкиевская Е.Е. Славянский оберег. Семантика и структура. – М., 2002. – С. 134.
- ⁷⁵ Там само. – С. 165.
- ⁷⁶ Зап. автором 24.07.09 в с. Озеро Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Мороченець Ганни Касіянівни, 1930 р.н.
- ⁷⁷ ДНЦЗКСТК. – Ф. Сарни 2008. – Од. зб. Буйських-9. – Арк. 30.
- ⁷⁸ Колодюк І. Вказ. праця. – С. 81.
- ⁷⁹ Див., наприклад: ДНЦЗКСТК. – Ф. Сарни 2008. – Буйських-6. – Арк. 16; Там само. – Буйських-13. – Арк. 10.
- ⁸⁰ Там само. – Од. зб. Буйських-12. – Арк. 30.
- ⁸¹ Левкиевская Е.Е. Вказ. праця. – С. 8.
- ⁸² Baranowski В. Вказ. праця. – S. 130.
- ⁸³ ДНЦЗКСТК. – Ф. Сарни 2008. – Од. зб. Буйських-2. – Арк. 48.
- ⁸⁴ Зеленин Д.К. Табу слов у народів восточної Європи і северної Азії. Ч II. Запрети в домашній житті // Сборник музея Антропологии и Этнографии. – 1930. – т. IX – С. 87.
- ⁸⁵ Цивьян Т.В. Мифологическое программирование повседневной жизни // Этнические стереотипы поведения. – Л. – С. 154.
- ⁸⁶ Галайчук В. Демонологічна палітра бойків Старосамбірщини: вірування у домашніх духів (на польових матеріалах) // Етнічна культура українців. – Львів, 2006. – С. 199.
- ⁸⁷ Зап. автором 15.08.09. в с. Гальчинці Теофіпільського р-ну Хмельницької обл. від Гринчук Ганни Якимівни, 1940 р.н.
- ⁸⁸ Зап. автором 15.08.09. в с. Гальчинці Теофіпільського р-ну Хмельницької обл. від Чиж Ганни Григорівни, 1923 р.н.
- ⁸⁹ Левкиевская Е. Е. Вказ. праця. – С. 379.
- ⁹⁰ ДНЦЗКСТК. – Ф. Сарни 2008. – Од. зб. Буйських-17. – Арк. 6.
- ⁹¹ Зап. автором 25.07.09. в с. Сварині Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Юрчук Олени Євтухівни, 1935 р.н.
- ⁹² ДНЦЗКСТК. – Ф. Сарни 2008. – Од. зб. Буйських-7. – Арк. 25.
- ⁹³ Керлот Х.Э. Словарь символов. – М., 1994. – С. 529.
- ⁹⁴ Багдановіч А.Я. Перажыткі старажытнага светасузірання ў беларусаў. Этнаграфічны нарыс. Рэпрынтнае выданне 1895 г. – Мінск. – 1995. – С. 135.
- ⁹⁵ ДНЦЗКСТК. – Ф. Сарни 2008. – Од. зб. Буйських-12. – Арк. 38.
- ⁹⁶ Там само. – Од. зб. Буйських – 14. – Арк. 30.
- ⁹⁷ Зап. автором 27.07.09 в с. Великі Цепцевичі Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Нестерчук Антоніни Федотівни, 1925 р.н.
- ⁹⁸ Галайчук В. Причинки до поліської демонології: вірування у домовика // Народознавчі зошити. – 2006. – № 3. – 4. – С. 464.
- ⁹⁹ Зап. автором 3.08.09 в с. Мульчиці Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Денисюк Тетяни Іванівни, 1929 р.н..
- ¹⁰⁰ Галайчук В. Вказ. праця. – С. 464.
- ¹⁰¹ Зап. автором 15.08.09. в с. Гальчинці Теофіпільського р-ну Хмельницької обл. від Чиж Ганни Григорівни, 1923 р.н.
- ¹⁰² Галайчук В. Вказ. праця. – С. 464.

В статье исследуется образ вихря как отдельного демонического существа в системе демонологии украинцев. Автор прослеживает связь вихря с другими мифологическими персонажами – чертом, ведьмой, умершими некрещеными детьми, самоубийцей, повитрулей, домовым. На основе полевых материалов, собранных автором, анализируются современные народные верования в вихрь в сравнении с традиционными.

Ключевые слова: вихрь, демоническое существо, черт, перекресток, колтун, закрутка, верования.

The article deals with the appearance of the whirlwind (wikhor) as a separate demonic creature in Ukrainian demonology. Author retraces its connection with the other mythological personages – devil (chort), witch, dead non-baptized children, self-murderer, house-spirit (domovyk), etc. On the basis of the empiric materials, author analyzes modern people's beliefs in whirlwind in comparison with the traditional.

Key words: whirlwind, demonic creature, crossroads, koltun, zakrutka, beliefs.